

Palkovics Tibor

A kárhozattól a védtelenségig

Néhány szempont Hamvas Béla háborúfelfogásának megközelítéséhez

*Mint veszthelyen, olyan vakító
és olyan édes. Úgy igazi minden.¹*

Életművének lezárulása után ötven évvel Hamvas Béla háborúval kapcsolatos írásai és megnyilatkozásai a recepció tanúsága szerint még mindig mintha valamiféle zavaró és „idegen testként” lennének jelen az életmű egészében, s ennek megfelelően az értelmezés kereteit is – a „naivitás”, a „tévedés”, a „kiábrándulás”, az „átmeneti jelleg”, a „sokszoros megtagadás” stb. kategóriáin keresztül, olykor pedig az életművön teljesen kívül eső motívumoktól indítatva – leginkább az eliminálás szándéka határozza meg és írja felül,² jóllehet háborús élményeinek jelenléte egzisztenciális és metafizikai szemléletének szerves részét képezi. Hamvas életútjának és alkotói pályájának egészét végigkíséri a háború „nyílt” vagy „burkolt” formáinak tapasztalata: az első világháború folyamán 1916-ban az ukrán, majd 1917-ben az olasz frontra vezénylik, 1942-ben, a második világháború idején pedig az orosz fronton teljesít szolgálatot. A két háborús időszak azonban nem pusztán egy szellemileg meghatározó és következményekkel terhes „eseményként” jelenik meg életében. A háborúban megnyilatkozó krízishelyzet Hamvas számára elválaszthatatlan a létezés alapstruktúrájában is eleve adott és megnyilatkozó krízistől, ebből adódóan pedig a kezdeti „kizökkenség”, az „első hazugság”, „a lét korrupciójának” problémájától. Ez a mozzanat az, amely számára a háborút mint belső tapasztalatot kiemeli esetleges történeti közegéből és egy egzisztenciális transzformáció alapjává teszi. Bizonyos értelemben a meg- és túlhaladásnak ez a töretlen íve az, amely életével egybeforrt művében és gondolkodásában folytonos jelenlétével *krízis és katarzis* között feszül.

1 PILINSZKY János, *Aranykori töredék = Pilinszky János összegyűjtött művei. Versek*, Bp., Századvég, 1987.

2 Kivételt képez Békés Márton kiváló tanulmánya: BÉKÉS Márton, „Világalkonyat lángol”. *A háború mint belső élmény és a válság szürkülete Ernst Jünger-nél és Hamvas Bélánál*, *Életünk*, 2008/2.

1.

Ha egyetlen mondatba kellene sűríteni, miként mutatkozott meg és mit is jelentett a maga egzisztenciális és szellemi irányultságának összefüggésében Hamvas számára a háború, akkor az egyik legegzezaktabb és legszubjektívebb megfogalmazásával élve azt lehetne mondani: számára a háború „az extrovertált emberiség tömegkatasztrófája”, egyúttal pedig saját „apokaliptikus természetű várakozásának a beteljesülési lehetősége”. Valójában ennek a paradox megfogalmazásnak az értelmét és ívét kell a következőkben végigkövetni és kibontani.

Miként a biográfiák is megemlítik, Hamvas igen fiatalon, 17 évesen jelentkezett önkéntesként a hadseregbe, hogy azonban ez pontosan mikor történt, csupán feltételezhető. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy tervezett egyetemi tanulmányait nem kezdte meg, és 1915-ben már hadapródként szolgál a honvédség kötelékében. Több, mint egy év katonaiskolai kiképzés után 1916 áprilisában indul el Pozsonyból, a család akkori lakhelyéről, a 13. honvéd gyalogezred XX. menetszázadában az orosz front felé. Az első ütemben a tűzvonal mögött helyezkedett el századával, amely időszakot Hamvas – levelei tanúsága szerint – igen nehezen viselte: rendkívül unalmasnak élte meg a tábori kötelezettségek monoton, szűkös kereteit és a közvetlen harcokba kívánczolt, vagy ahogyan később visszaemlékezve – a háború kitörésének tízéves évfordulóján – már hírlapíróként fogalmazott: „az elzibbadt izmok sóvárogták a megmozdulást”.³ Ez hamarosan meg is adatott számára, ugyanis 1916 júniusában a századot a frontvonalra vezénylik, s itt találkozik először a háború valódi arcával, vagy ahogy később nevezi: a „nagy egzisztenciafilozófussal”, amely aztán gyors ütemben formálja át előzetes elképzeléseit. A következő hetek véres eseményei után, ahol is a „célnélküli feláldozása az embereknek, az életeknek”, a teljes zászlóaljakat elemésztő „mészárszék” a szeme előtt teljesedik ki, Hamvas augusztus 2-án – „egy muszka szuronyra tűzött gyertya” fényénél – írja utolsó leveleinek egyikét az orosz frontról – ugyanis két héttel később először egy máramarosszigeti, majd egy bajai katonai kórházba kerül, ahol idegösszeomlással ápolják. Felépülése után 1917 májusában – immár hadnagyként – csapatával az észak-olasz frontra vezénylik, ide azonban már nem érkezik meg, a csapatot szállító szerelvényt bombatalálat éri, s a légnyomás következtében Hamvas is súlyosan megsebesül, ismét katonai kórházba kerül – amely egyúttal első háborús részvételének lezárulását is jelenti.

Mindezen eseményekkel összhangban Hamvas Béla háborús szereplését illetően gyakran találkozni azzal a véleménnyel, amely kifejti, milyen lelkesedéssel vonult be a hadseregbe és indult neki a katonai szolgálatnak, majd a fronton szerzett tapasztalatai nyomán hogyan lett úrrá rajta egyre inkább a kilátástalanság és keserűség élménye. Nyitva hagyva annak kérdését, hogy ezen élményének természete – minden pszichológiai mozzanaton túl – milyen összefüggésben áll egyfajta *katabasis*nak, a háború végletesen kiélezett határhelyzetén keresztül megvalósuló benső *alászállás*nak a lépcsőivel és szükségszerű tapasztalatával, már háborús levelezése alapján is megerősíthető, hogy élményei valóban elemi erővel szakíthatták át benne általában vett világának burkait. Ha azonban egyfelől az elfogadás és helytállás *benső igényére* vonatkozó, az említett élményekkel már ugyanezen leveleiben párhuzamosan megjelenő és sajátos feszültséget teremtő, ellentétes hangvételét tekintjük, másfelől pedig a háborút követő időszakban *magával a háborúval* kapcsolatos megnyilatkozásait

3 HAMVAS Béla (-vas), *A háború*, Budapesti Hírlap, 1924. július 31., 4. [Hamvas Béla szövegeit eredeti írásmódja és központozása szerint idézem – Palkovics Tibor.]

vesszük szemügyre, mindezt feltétlenül szükséges egy olyan dimenzióval kiegészíteni, amely nélkül – már e korai időszakra vonatkozóan is – az élményeit a lelkesedéstől a kiábrándulásig tagláló leírás csaknem leegyszerűsítően és félrevezetően hat.

Életműve tükrében ugyanis világosan látszik, hogy e kérdéssel kapcsolatban korántsem a „kiábrándulás” vagy „elutasítás” volt az utolsó „szó”. Olyannyira nem, hogy valójában művének *egyetlen helyén sem* találni arra vonatkozó állásfoglalást, amelynek alapján azt lehetne mondani, hogy *bármikor is* a „háború teljes és feltétel nélküli elítéléséig és a béke gondolatának fenntartás nélküli hirdetéséig” jutott volna.⁴ – Annak ellenére sem, hogy Hamvas számára a háború – és ezt nem lehet eléggé hangsúlyossá tenni – a maga „borzalmaival” és „örök gyalázatával” az „áldott” és „láthatatlan történet” kibontakozásával szemben *mindig is* az „átkozott történet” része volt, még hozzá azon része, amely a „felszabadult pokol kapuját” sarkáig kitérve minden borzalmat szabadjára ereszt. Belátása szerint ugyanis a háború maga is csak sokkal mélyebb és alapvetőbb feszültségeknek a megnyilatkozása, és sohasem gondolta, hogy a háború elutasítása – ahogyan természetesen az igenlése sem – ezeknek az alapproblémáknak és mélyben húzódó konfliktusoknak bármilyen értelemben vett megoldását, vagy akár csak csillapodását jelenthetné: inkább ő maga is „egyre nagyobb elégedetlenséggel és rosszállással nézte azt az életet, aminek eredménye a nyílt háború tizennégytől tizennyolcig és a *burkolt, de még kegyetlenebb tizennyolctól*.”⁵

Ez utóbbi megfogalmazás jelentőségétől aligha lehet eltekinteni és benne a lelkesedés-kiábrándulás-elutasítás sémájának nyilvánvaló elégtelenségét nem észrevenni: úgy tűnik ugyanis, éppen saját, közvetlen és elemi erejű tapasztalatai nyomán fogalmazott így a „nyílt háború” és az azt követő „béke” időszakáról, s véleményén lényegileg még a '60-as évek elején, mintegy harminc évvel később sem változtatott, mikor esszéjében szenvedélyes szavakkal fogalmazza meg újra, immár a „harmadik béke” kapcsán álláspontját: „az ember itt áll, szívében a bosszú háborújának titkolt kívánságával, amely inkább óhajtja a világ földig való lerombolását, mint ennek a békének tartós voltát. Igazságos háború nincs, de van béke, amelynek igazságtalansága a háborúénál nagyobb, s ilyenkor az ember esztelenül a háborúra vágyakozik.”⁶ De nem fogalmazott másként a harmincas évek közepén sem, mikor a háborúban felizzó „divinális történet méltóságáról” fogalmazott⁷, annak ellenére sem, hogy – saját tapasztalatán túl – ismerte jól „Goya borzalmas metszeteit a spanyol–francia háborúból, a harmincéves háború szörnyűségeit, a szicíliai vecsernyét, a Bertalan-éjszakát, Pizzaro és Cortez tömegmészárlásait, a képek és leírások százait, amik a háború rémségeit és az emberi szenvedést feltárják.”⁸

4 Ld. pl. DARABOS Pál, *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája*, I–III., Bp., Hamvas Intézet, 2002, I., 70; vagy: Álláspontja legkésőbb az 1945 és 1948 közötti időszakra egyszer és mindenkorra kialakulva az egyértelmű elutasítás lett volna. Vö. WEINER SENNYEI Tibor, *Hamvas és a háború* = <http://drot.eu/article/hamvas-es-haboru-weiner>; vagy: „Egymás után volt a háború irányába rajongó, elfogult, majd pedig elutasító.” Ld. *uo.*; vagy: „tapsol a háborúnak – ezt az álláspontját sokszorosan megtagadta” vö. *Kultusz és intimitás: Beszélgetés Diül Antallal* = <http://lato.ro/article.php/Kultusz>

5 HAMVAS Béla, *Az angol háborús nemzedék regénye*, Napkelet, 1932/10, 764. (Kiemelés általam.)

6 HAMVAS Béla, *Patmosz II. (1962–63)* = *Uő, Patmosz I–II.*, Bp., Medio, 2015, 103.

7 Vö. HAMVAS Béla, *Álarc és koszorú. III. fejt.: A vér és a verejték*, Bp., Medio, 2017, 115–131.

8 HAMVAS Béla, *E. Dwinger háborús könyvei*, Protestáns Szemle, 1931/4, 333.

Ellenben ismerte és tudta azt is, hogy – mint később Jan Patočka fogalmaz – éppen a „nappal erői azok, amelyek emberek millióit [...] a tűz gyehennájába kergetik”,⁹ s hogy ennek a tűznek, a kárhozat már egyetlen ilyen cseppjének végletekig kiélezett tapasztalata is feltépi a konvencionális világ szövetét. Ennek a feltépett szakadéknak „az élet minden értékétől mentes” szabadságában és sajátos védtelenségében kitűnik, hogy „a béke, amely háborús akarattá változott, addig volt képes az embert tárgyiasítani és felszínessé tenni, amíg a nappal, a hétköznapiság, a hivatás és valamiféle életpálya reménye uralkodott rajta, egyszerűen azon lehetőségek reménye, amelyeket elegendő féltetni, és máris fenyegetve érzi magát az ember”.¹⁰ A létezés felsőbb voltát elementáris közvetlenséggel felismerő és átélő tiszta, valódi élet lehetőségét sokkal inkább elveszni látta a hétköznapi élet biztosított világában, ami „a napi tíz órai vagy még hosszabb munkaidő, a gyár, a hivatal, az üzlet, a tikkasztó és monoton egyformaság, a bűzös város, a komisz bürokrácia, szemtelen nyereszkesedés, kihasználás, uzsora, nyomor és piszkos házak”, elveszni látta abban, hogy az ember „csak élni akar, mindegy, hogyan, milyen nyomorultán, megalázva, kifosztva, keserűen, értelmetlenül és szépség nélkül”.¹¹ Ennek a világnak a háború benső tapasztalata tükrében való ellenpontozásával tiltakozott az ellen, hogy „az életet a nagy értékektől megfosszák, hogy az ember önbizalmát aláássák, hogy az állati származás képének bővületével barommá tegyék, ezzel büszkeségét és felelősségtudatát és kezdeményét elvegyék – vagy mondjuk így: az embert a saját isteni ösképéről letépjék”.¹²

Hamvas számára azonban abból a látszólag paradox és abszurd tapasztalatból, hogy a béke kiegyensúlyozott és védett világával szemben éppen az elmúlás és a halál folytonos jelenlétének terében nyílik meg az élet a maga teljes intenzitásában és magasságában, nem a küzdelemnek és a háborúnak mint olyannak a magasabb volta következik, hanem a béke, a védettség, az „elponyvásodó” köznapi élet *korrupt voltának*, nem eredeti alakjának belátása és elfogadhatatlansága:¹³ „A béke ugyanis nem az, hogy az ágyúk nem szólnak és csendbe burkolózva elaljasodásában az embert a lövöldözés nem zavarja. A békének egyetlen alapja van, és ha a békét nem az igazságra építik, az feltétlenül és holtbiztosan minden esetben újra meg újra felbomlik.”¹⁴ A háború és a béke, avagy a „vér és a verejtek” világának gyakorta megjelenő szembeállításában, vagy a béke világa elleni szenvedélyes hangú kirohanásban ennél fogva sohasem a háború valóságának felértékelése, hanem épp ellenkezőleg, az élet önmagán túlmutató jellegének és az ember saját „theomorfikus eredetének” felmutatásán keresztül a valódi, „minden háborúnál mélyebben izzó” béke „egyetlen alapjának” és lehetőségfeltételének megnyitása és megvalósításának benső követelése szólal meg. Ebben a kontextusban azonban mindez Hamvas számára egyúttal annak feladatát is jelenti, hogy a háborúnak, mint a létezés egyik alapvető tényének és a „küzdelemnek, mint valamennyi egzisztencia alapformájának”¹⁵ minden politikai-társadalmi

9 Jan Patočka, *A huszadik század háborúi és a huszadik század mint háború*, 2000, 1992. szeptember.

10 Uo.

11 Hamvas Béla, *Álarc és koszorú*, Bp., Medio, 2017, 116.

12 Hamvas Béla, *[A hagyomány antropológiája]*, 1951 (kézirat).

13 „A háború kitörését 1914-ben [...] azért kísérte olyan tömegujjongás, mert azt hitték, e korrupciótól sikerül megszabadulni. A romlott békében még az ördög is szabadítónak látszott. Persze a húsztól negyvenig tartó béke még korruptabb lett.” (Hamvas, *Patmosz II.*, i. m., 101.)

14 Uo.

15 Karl Jaspers, *Psychologie der Weltanschauungen*, Berlin, Springer Verlag, 1954, 257.

beágyazottságán túlmutató egzisztenciális és metafizikai vonatkozásait kibontsa, s hogy azok következményeit az élet valamennyi mozzanatával összefüggésbe állítsa.

2.

Jóllehet a háborúval kapcsolatos reflexiók elszórtan szinte teljes alkotói korszakában jelen vannak, magát a háborút *kifejezetten és önállóan* három írásában tematizálta.¹⁶ Ezek közül a legkorábbi az 1924-ben keletkezett *A háború* című karcolata¹⁷, amely három szakaszban, három perspektívából tekint rá az elmúlt háborúra: az első 1914. július végéről, a hadba vonulók lelkesedése felől szemléli, a második pontosan a tíz évvel későbbi háborúellenes hangokat szólaltatja meg, majd mindezeket a „Marsról”, vagyis egy kívülálló szemszögéből láttatva. Szerkezete, iróniája és végkicsengése ellenére azonban az egész írásban a „zsákmányukat féltő” háborúellenesekkel szemben annak az igazságérzetnek a hangja szólal meg félreérthetetlen főtémaként, amellyel a hadba vonulók vállalták a harcokat, s amelyben a háború mint „az életnek, a cselekvésnek egyetlen lehetősége tárult fel”.¹⁸

Későbbi levelezése és visszaemlékezése szerint már ezt a korai háborús időszakot is „filozófusokkal a zsebében” élte át, s ezek között az első nagy olvasmányai között talál majd rá Kierkegaardra és Nietzschére. Hatalmas visszhangra talál benne a kor fölött mondott bírálatuk pontossága és hangjuk elelensége, az, ahogyan a korábbi rendszerfilozófiák absztrakt közegével szemben az eleven emberben levő végső kérdéseket érintik. Egy alkalommal Rudolf Kassner – aki a visszaemlékezések szerint Hamvas „mindennapi olvasmányai” közé tartozott – ezzel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy:

Hegel hatalmas rendszere Kierkegaard szerint többé már nem volt a rendnek az a struktúrája, amelyben és amellyel az ember mint egyén élhetett; innen fakad Kierkegaard ellenvetése, hogy a legtöbb rendszerépítő úgy jár a saját rendszerével, mint az az ember, aki óriási palotát épít, miközben ő maga egy félreeső csűrben vagy kutyaólbán él. Kierkegaard azonban semmit sem zárt ki, főleg nem önmagát; abban lakott és élt, amit írt, amit gondolt; s még legszellemibb gondolatai sem nélkülözték a szenvedélyt, mindig szemléletesen ábrázolta azokat ahelyett, hogy túlbonyolított terminológiákban közhelyekkel bújószkázott volna.¹⁹

Hasonlóképpen, Hamvas sem akart soha rendszert építeni, őt is az eleven, valóságos ember érdekelte, magában hordozott és rendszerezhetetlen ellentmondásaival, vagy ahogyan egyik korai írásában, az *Olbrim Joachim csodálatos utazásában* maga is megvallja, a világhormányzó palotában (vagyis a rendszer-palotában) a szigorú recept és szám alapján gyártott emberrel szemben az

16 Részben ezekhez sorolható még a szintén 1924-ben írt *A Dobogókőn* (Budapesti Hírlap, 1924. július 9., 5.), az 1934–37 között keletkezett *Álarc és koszorú* című írásának *A vér és a verejték* című fejezete. (= *Álarc és koszorú*, Bp., Medio, 2017 (Hamvas Béla Művei 30.), 115–131.), valamint rövidebb terjedelmük ellenére ugyanilyen jelentőségűek a *Karnevál* (1948–50) és a '60-as évek első felében írt *Patmosz II.* háborúval kapcsolatos megjegyzései is.

17 A másik két írás: *A szellem és a háború* (1939), valamint *A háború nagysága és az ember kicsinysége* (1943) címmel jelentek meg.

18 HAMVAS Béla (-vas), *A háború*, Budapesti Hírlap, 1924. július 31., 4.

19 A. Cl. KENSIK, *Aus den Gespräche mit Rudolf Kassner = Rudolf Kassner. Gedenkbuch*, Rentsch Verlag, 1953, 227.

egyszeri és megismételhetetlen – „növényi esszenciából született” – embert kereste, akinek lényé középebe szám helyett az „öreg kertész” lelket helyezett.²⁰

Ez a keresés a háború utáni időszakban a világválsággal történő számvetéssel folytatódik. Hamvas úgy látja, a krízis nem részleges, hanem mindenre kiterjedő és mindenkori, amelyet a „megoldhatatlan problémastruktúra” jellemez: „Az étellel együtt adva van az élet mindent megelőző méze [...] és ebben a mézben ott, ahol a legédesebb, [...] ott van az a bizonyos sötét pont. [...] A sötét pont és a méz egy. Az élet centrumában a halál és a halál centrumában az élet és a kettő egy” – mondja más helyen. A válságot azonban Hamvas mégis olyannak látja, amelyen keresztülhaladva megtörténhet a „normális állapothoz történő fordulás”, mégpedig oly módon, hogy általa az ember életének legmélyebb gyökereire eszmél fel. Ez utóbbi mozzanat azonban már egyenesen a *szellemi hagyomány* gondolatának középpontjába vezet át.

Az egész életmű megértése szempontjából igen fontos látni, hogy Hamvas a hagyományra nem mint a válság megoldásának egy alternatívájára talál rá, hanem úgy, mint az örök emlékezet minden pillanatban megnyíló lehetősége és valósága, egy ősképi tapasztalat felmerüléseként, amelyben az ember végső, metafizikai önazonossága tárul fel: e nem-tárgyi emlékezetben „a lét értelmét mindenki lényével együtt hozza”.

A valóság végső természetéről és értelméről való *anamnetikus* tudást ugyanakkor a szentkönyvek őrzik, amelyek „elmondják, mi az eredeti lét, mi a megzavarodás, hogyan lehet azt eltüntetni és az eredeti létet helyreállítani.” A hagyomány végső soron „az ember alapállásáról, a primordiális lét korrupciójáról és a megromlott lét helyreállításáról szóló tudás”.

A hagyomány őrizte tudásnak azonban alig van köze az ún. ismeretekhez, amelyekhez módszeres kutakodásaink által jutunk. Hamvas hozzáállását a hagyomány tanításaihoz a mesterének is vallott Rudolf Pannwitz egy megfogalmazása igen jól fejezi ki: „Nem szükségszerű az örök dolgokat örökké faggatni. Fontolóra kellene venni, vajon ezek nem örök válaszok-e. Talán nem figyeltünk oda e válaszokra, mert folytonos kérdéseinkkel túlharsogtuk őket.”²¹ S ha ez így van, ha „a létezés eredeti és hiteles szövege megvan”, akkor ettől kezdve az ember legfontosabb dolga Hamvas szerint nem az, hogy e válaszokat felcímkezve megfelelően rendszerezze, s igazságait – mintegy Hegel hasonlatával élve – kész érme gyanánt zsebre tegye. Ezen a ponton, a hagyomány egy tanítását röviden felidézve lehet visszakapcsolódni Hamvas háborúról vallott gondolataihoz, és nemcsak a háború belső tapasztalatát, de magának a háborúnak mint léthelyzetnek és mint határhelyzetnek a hamvasi esszényelvben történő sajátos tematizálási jellegét is analogikusan összefüggésbe hozni a szellemi megvalósítás benső mozgásának a szakrális kapuk tradicionális szimbolikájában és jelentésrétegeiben megfogalmazott örök szituációjával.

Az archaikus kultúrák idejétől kezdve a kapunak mind térbeli, mind időbeli szimbolikája megtalálható. Térbeli formájában legtöbbször egyfajta határt jelez, amely valamilyen minőségileg különböző, leginkább a profánt a szakrálisról elválasztó régiót *jelöl és tár fel*. – Ennek egyik legszemléletesebb példája a japán *Torii*, amely a homogén teret megtörve egy magában álló kapuként jelöli ki a szent körzet határát. Itt tehát *első megközelítésben* a határon túlira mint valami *alapvetően*

20 Ez a belső késztetésből és igényből fakadó utazás bizonyos tekintetben előképe annak, amelyet majd „nagy regényében”, a *Karneválban* a következő kérdésekkel indít útjára: „Vajon az embernek, ha nem tudja, hogy kicsoda, nem kötelessége önmagát megkeresnie? [...] Nem kell-e útnak indulni, mint a régi bölcsék tanították, és addig nem nyugodni, amíg az ember önmagát megtalálja?”

21 Rudolf PANNWITZ, *Aufbau der Natur*, Stuttgart, Klett Verlag, 1961, 9.

másra történik utalás. Másfelől van a kapuknak, amilyenek a Nap-kapuk is, egy inkább az időhöz kapcsolódó, a Napnak, avagy az isteni Szónak, vagyis a szellemi megvalósításnak az *átalakító* valóságát kiemelő „dinamikus” formája – ilyen a delphoi Apollón-templom kapuja a „*gnóthi seauton*”, az „ismerd meg önmagad” parancsával.

A hagyomány egyik közismert toposza szerint, amikor a lélek túlvilági útja során a Nap-kapuhoz érkezik, a „*Ki vagy?*” kérdésre azt kell válaszolnia: „*Aki Én vagyok, (az) Te (vagy), a Fény*”.²² Vagyis ez az ember végső önazonosságára vonatkozó *örök válaszok* egyike. Azonban, ahogy az imént szó esett róla, ez mégsem a közönséges kutakodás kérdés-felelet formája, amelyben a válasz máris zsebre tehető és beváltható. Mert vajon az ember ki tudja-e mondani? *Mi kell ahhoz, hogy ki tudjam mondani?* – Hamvas számára ez a kérdés, amely csakis *önmagam felé fordul* és *tőlem követel* valamit, mérhetetlenül fontosabb minden ún. tárgyi jellegű *válasznál*, s ennek a feltétlen érvénye az, amely bizonyos tekintetben esszényelvének sajátos – és gyakorta ellentmondásosnak ítélt – tematizálási jellegét is meghatározza.

3.

Implicit módon már ennek az örök szellemi szituációnak, ennek a tradicionális alapszemléletnek és az egzisztenciális alapállásnak az *együttes* horizontján fogalmazódik meg *A szellem és a háború* című írása²³, s analogikusan ennek alapján rajzolódik ki az a különbségtétel, amelyet Hamvas a két világháború vonatkozásában az „*Enthüllung*” és „*Entscheidung*”, vagyis a „*megnyilatkozás (reveláció)*” és az „*elhatározás*” kifejezésekkel ragad meg.

Hamvas értelmezésében az I. világháború – az előző szimbolikánál maradva – egy olyan kaput, vagyis egy olyan lét- és határhelyzetet jelent, amelyen a történeti emberiség sorsvonalával együtt az egyes emberi egzisztenciának is át kell haladnia. Értelmezésében ezzel kapcsolatban itt inkább a statikus, térbeli jelleg dominál, vagyis e „kapu” inkább egy *határvonalat jelez*, semmint felszólítást fogalmaz meg; *olyan határt, amelyen túl a dolgok már a maguk feltárultságában, leplezetlenségében mutatkoznak, s ebben az „alapvetően más”-ként mutatkozó állapotukban mintegy az örök válaszok egyike*. E kapun átlépve az egész emberi élet, a földi valóság mint olyan „egész szerkezetében leplezetlenül megnyilatkozik”. Ezért is nevezi apokaliptikus (gör. *apokalypsis* = felfedés, leleplezés) háborúnak: „a háború leleplezett: kétségtelenül és szemtől szembe megmutatta minden dologról, hogy micsoda [...] megmutatkozott minden lényeges és kevésbé lényeges dolog valódi természete [...] a világról lehullott a lepel”. Látható azonban, hogy itt mennyire nem a személyes, alanyi oldalon végbemenő folyamatokat hangsúlyozza, hanem ami a háborús szituációban megtapasztalt iniciatikus halál nyomán *megmutatkozik*. Mert az emberi egzisztencia háború általi Semmibe állítása, ahogyan azt Hamvas leírja, valójában az iniciatikus, beavatási halál, amely elégeti az ember empirikus énjét; megmutatkozik, hogy a „*Semmi*” itt az a formáló hatalom, amely a „*Mindennek*”, a létteljességnek csupán – a fragmentált, töredékes én számára mutatkozó – másik arculata. Másfelől ebben az apokaliptikus természetű viharban, ami a háború, az egzisztencia számára csak egyetlen törvény

22 Ld. pl. *Jaiminíya Upanisad Bráhmana*, III. 14. 1–5.

23 HAMVAS Béla, *A szellem és a háború*, Társadalomtudomány, 1939/4–5, 200–204.

létezik: „elveszni, megsemmisülni, tönkremenni és meghalni – s az elveszésben, megsemmisülésben, tönkremenésben és halálban megtalálni azt, ami túl van a Semmin”.

A küszöbön álló II. világháborút ezzel szemben írásában olyan kapunak mutatja, amely már nem feltár valami mást, hanem amely – akár a Nap-kapu – az ember alapvető és benső fordulatót követeli, aktív és felszólító jellegű, s ahol a kimondandó kulcsszó, illetve magatartás benső formája az „elhatározás”. Amire az itt áthaladónak – vagyis aki a háború fenoménjével a maga *sajátos történeti pillanatában* szembenéz és annak valósága elől nem tér ki – szüksége van: *a létszerű gondolkodás és egzisztenciális látás*. Az egzisztencia középponti hívószava pedig: *az elhatározás*; vagy ahogy Hamvas más helyen fogalmaz: „Mindenkitől meg kell követelni, hogy a dolgok személyében megérintsék, hogy az [...] válsága legyen és sebe, hogy fájjon és tüzeljen, hogy szenvedjen bele és [...] az számára elhatározás legyen és végzet és entuziazmus.” Továbbá: „aki létszerűen gondolkodik, annak az egész lét minden időben nyitva áll, és aki egzisztenciálisan néz, tudja, hogy minden gondolat, eszme, valóság, lehetőség állandó jelenlétével kell számolni.”

Hogy Hamvas miért nem mondja és miért nem mondhatja meg az elhatározás tárgyát, mikor a II. világháborút az önítélet, a krízis, az elhatározás háborújának nevezi, ahol is semlegesnek maradni lehetetlen és a színvállás kötelező, azt később, az ún. *csütörtöki beszélgetések*hez készítette egyik feljegyzése a következőképp mondja ki:

Abban a pillanatban, ha az ember az ismeretlen jövő felé dönt és elhatározása és elszántsága az idegenszerű és félelmetes, bizonytalan jövő felé irányul, az idő „kiegyenesedik”. Elhatározásunk és döntésünk hallatlan jelentőségű, mert [...] nem a múlt rekonstruálására törekszünk, hanem elszánjuk magunkat „életre-halálra”. Egzisztenciálisan csak az „életre-halálra” való nyílegyenes elhatározás a helyes. Tehát nem a már megszokott helyreállítás és a hagyományos megóvása, hanem a fejest ugrás a bizonytalanba.²⁴

Az elhatározás jóllehet mindig *megvalósul valamin*, de nem ez a lényeges benne, mert ez „az egzisztencia szabad fellángolása, ahol nem az eredmény a fontos, hanem a szabad fellángolás maga” – amely a dolgok ismétlődő és zárt horizontján fellobban és túllobban.

Ennek az elhatározásnak és szabad fellángolásnak egyfajta *lezajlását* bontja ki Hamvas a *Háború nagysága és az ember kicsinysége* című írásában,²⁵ s itt elemzi részletesen a „személyes Én bevetésének” mozzanatán keresztül az előző írásában csak kevéssé tematizált alanyi vonatkozásokat. S bár látszólag az „elhatározás” és a „személyes Én bevetése” itt csaknem fedi egymást, azonban valójában csak még inkább világossá lesz az elhatározás mozzanatának tiszta tárgyiatlansága: az egzisztenciális elhatározás nem határoz el *valamit*, paradox módon még akkor sem, ha történetesen elhatároz. Sokkal inkább a nyílt jelenlét megvalósulásának és távlatának egyfajta felvillanása, minden támaszték hiányának szabadsága, amely – mint Hamvas mondja:

tulajdonképpen végtelenül egyszerű, hallatlanul rövid, szinte hihetetlenül zajtalan és észrevétlen belső mozzanat. [...] Nincsen benne semmi kényszer, magától folyik; egyszerre csak kicsurran

24 HAMVAS Béla, *Biblia és romantika. Csütörtöki beszélgetések Szabó Lajossal és Tábor Bélával*, 1946. február (kézirat).

25 HAMVAS Béla, *A háború nagysága és az ember kicsinysége. Oroszországi feljegyzések*, Társadalomtudomány, 1943/1–2, 55–69.

valahonnan, rejtélyes mélyből, mint egy csepp méz; de benne van az emberi morális szabadság egész tündöklő ereje.

Azt lehet mondani, hogy a háború Hamvas számára itt voltaképp az emberi egzisztencia alapvető fordulata az elhatározás mozzanatában végbemenő végletekig kiélezett és elodázhatatlan lehetőség és „pillanata”.

Elemzéseinek összegzését egy igen egzakt megfogalmazásba sűrítve a háborút mint „az extrovertált emberiség tömegkatasztrófája” határozza meg, amelyet bár a külső szétszórtságában kizökkent élet generál, de paradox módon – mintegy a kizökkentség kizökkentéseként – épp a háború az, amely az embert képes kiszakítani ebből az extroverzióból és annak szövevényéből, s amelyen keresztül a világ alapszerkezetének és a szellem törvényszerűségeinek olyan jellege tárul fel számára, amely a mindennapok életvilágának horizontján mozgó tekintet számára rejtve marad.

A háború általi megtisztulás lehetősége Hamvas számára kollektív síkon egyenesen egy *eszkatológiai szituációvá* tágult. A gondolat valójában már az idézett 1939-es *A szellem és a háború* című írásában megjelenik, amely szerint a háború „meggyújtotta az „örök” értelmet: [...] minden fölöslegeset eltisztítva az emberről belépési lehetőséget nyújtott «Isten birodalmába».” Ennek a legkonkrétabb megvalósulási lehetőségét Hamvas 1945 februárjában érezte, amely tapasztalatának pontosan egy évvel később, a *csütörtöki beszélgetések* egy alkalmával is hangot adott:

A múlt év februárjában és márciusában, az ostrom után az egész emberiség számára itt Budapesten alkalom nyílt a kollektív „mennybemenetelre” – Isten országába való átlépésre. Konkrét, de megfoghatatlan és bizonyíthatatlan tapasztalat. Rövid idő múlva ez a lehetőség megszűnt, s most a helyzet elvadulását nem tudom másként értelmezni, mint a Hatalmak bosszúját az emberiségen, amiért ezt a lehetőséget elszalasztotta. Később úgy látszott, hogy Isten országának realizálódása már nem lehetséges többé, újra visszasodródunk a történeti körforgás örvényébe, s most új világciklusnak kell elmúlnia, amíg újabb ilyen lehetőség kínálkozik.²⁶

Hogy ezt az „apokaliptikus természetű” várakozásban teljesülő átlépési lehetőséget, az „idő vertikálissá válását”, az emberi lét időtlenbe való emelkedésének megnyílását és röviddel későbbi bezárulását Hamvas mennyire mélyreható valóságában és konkrétságában élte át, s hogy időszemléletében, történetfilozófiájában, eszkatológiájában milyen jelentőségű és horderejű vonatkoztatási pontot jelentett számára, arról nem utolsó sorban a *Karnevál* hetedik könyvében leírtak tanúskodnak:

Ezerkilencszáznegyvenöt februárjában, amikor az emberek a végsőig való koplalás és halálrémület és iszonyat után a pincéből kibújtak, lényükről egész múltjuk lemarva, egyetlen megmaradt életszikkával, akkor a föld színéről mindazt, ami volt, letörölték, akkor *tabula rasa* volt, és akkor megnyílt a lehetőség, hogy Isten országa megvalósulhasson [...]. Akkor én nagyon figyeltem, [...] én ugyanis azok közé az örültek közé tartozom, akik egész életükben Isten országának megvalósulását várják.

A hatvanas évek elején még egyszer visszatér e szituáció újbóli megnyílásának lehetőségére, ahol egyúttal a teljes háború–béke viszonylatának rövid – harminc évvel korábbi megfogalmazását

26 HAMVAS Béla, *Csütörtöki beszélgetések Szabó Lajossal és Tábor Bélával*, 1946. február (kézirat).

csaknem megismétlő – összegzését és értékelését is kimondja: „Ma a háború végzetes pusztítást jelentene; a béke valószínűleg kínosabb, de főként radikálisabb romlást helyez kilátásba.”²⁷

A kárhozat egy cseppjét közvetlenül vagy következményeiben kipréselő háború elementáris világának feloldó pólusa Hamvas számára nem egyszerűen a béke a maga sajátosságosan korlátolt feltételeivel, amely „a munka, rend, alkotmány, törvény, jog, fegyelem világa. Ez az a világ, amikor az ember védett állapotban van. De aminek ki kellett tűnnie, hogy az embernek semmi ellen sem kell annyira védekeznie, mint e védelem ellen.” Hamvas sohasem ismert el más békét, mint a kezdet békéjét, a primordiális lét végleges rendjének békéjét, „Isten országának” békéjét, amelynek megvalósulása a létezés állapotát inkább a permanens háború írja le, mert a létezés alapjában, a

világ mélyén sötét és vad erők törnek egymásra. Mindegy, hogy milyen távlatban nyílik meg a hatalmak e háborúja. Legyen a tér a gravitáció, az elektromosság, a táplálkozás vagy a szerelem, a történet vagy a sors, mindenütt az istenek háborúja, a nagy *theomachia* viharzik: az atomban éppen úgy, mint az államban, egy csepp vízben, mint az emberi szívben.

Valójában az, hogy a háború az háború, hogy minden cseppjében és ízében színültig háború, de a béke nem béke, hanem valami, amiben mindig megmarad egyfajta örök szomjúság, betölthetetlen hiány és megfoghatatlan kielégületlenség, Hamvas számára az emberi létezés síkjának, az összeköttetések, a követelések, az oppozíciók világának döntő és alapvető jellemzője. Ennek a döntő és alapvető jellegnek a hatalma azonban nem kizárólagos, nem megtörhetetlen: a háború „elutasítása” Hamvas számára tényleg nem volt az utolsó szó; az utolsó szó az, hogy maga a „háború” nem az utolsó szó; de a háború „váltótársaként” értett béke sem az, amely bármikor „háborús akarattá” válhat. Mert „sem a passzivitás, sem a küzdelem nem örök megoldás. Egyedül a derű klasszikus és végleges. De a derűhöz kell a legnagyobb erő [...], az idillihez, a végtelen erők világában való önfeladáshoz, – a ragyogáshoz.” Ez: „a »vagyok« tudása”, és az ebben megnyíló „védtelenség” akarása.

Talán éppen ez vezette kezét 1963. késő augusztusán a vonaton is, mikor útján hazafelé tartva *Bruchstück* (Töredék) című „prózaversében”, immár az *evangéliumi védtelenség* jegyében, számba vette mindazt, ami a bezárkózott, védekező és „háborút szolgáló anyaországi” tömegek elhatalmasodó világának az „öröklét meghitt nyugalma” helyett „itt és most” sorsául jutott:

Lényünk telve védelemmel. Ezért vagyunk telve szorongással. A növények. A madarak. Ahogy nyugtalan pillantásukkal kutatnak. Veszély. Az emberek, rejtve a bőr alatt, mélyen kemény csontokba fogva, beburkolva mélyen házakba és államokba. Ezért van oly sok fegyverünk; ezért vagyunk telve vággyal, telve irigységgel, bosszúval és hazugsággal. [...] Szinte titok, hogyan lehet létünk e sziklás, kietlen világban. Ezért szenvedünk; ezért a szenvedés. Ebben a keménységben, a lényeg a lényeg nélküliben, ezért a védelem, a lét helyett a harc, a megnyílás helyett fogság, kövek és acél. Szeretet helyett valami derengő, homályos izgatottság. Ami a lét helyett birtokunk: a hatalom. A védelem [...] és e védelemben elveszünk. Veszteség. Marad a semmi. A fakó, a kemény és rideg, s ezzel hagyjuk cserben és áruljuk el önmagunk.²⁸

27 HAMVAS, *Patmosz II.*, i. m., 103.

28 HAMVAS Béla, *Bruchstück*, 1963. VIII. 21. Bokod – Bánhida – Székesfehérvár – Bicske – Torbágy. Vasút., ford. PALKOVICS Tibor (német nyelvű kézirat).